

הוויכוח בין שד"ל לשי"ר על ראב"ע על רקע הדיונים בפרשנות המקרא בתקופת ההשכלה¹

תנועת ההשכלה בדברי ימי ישראל התחילה במאה ה-18 (כאותה תקופה עמדה כבר ההשכלה הכללית בשיאה) ונמשכה כמאה שנה עד להתעוררות התנועה הלאומית ביהדות. עם ההשכלה התחילה תקופה חדשה בפרשנות המקרא בכלל ובפרשנות היהודית בפרט.¹ העיסוק בתנ"ך היה אחד המאפיינים של תנועת ההשכלה. המשכילים השתעשעו במליצות התנ"ך, בפסוקים ובשברי פסוקים ושרו שירי תהילה לתנ"ך. "כל היצירות של תקופת ההשכלה, שיש להן ערך - נושאהן מן התנ"ך", כלשונו של חיים שלי בהקדמתו לספרו: "לא ב'ה'ריסות טרויה', אלא ב'שלמה וקהלת' נתעלה מיכה יוסף לבנון (מיכ"ל). וגדול המשוררים של תקופת ההשכלה - יוסף לייב גורדון (יל"ג) גם הוא עיקר שאיבתו מן התנ"ך".² אחת התוצאות של תנועת ההשכלה היהודית הייתה שינוי היחס אל המסורת, מאמונה תמימה ליחס ביקורתי או אף לשלילת המסורת, שבאו לידי ביטוי בשינוי היחס אל התורה שבעל-פה. מצב זה הביא לידי תביעה לתיקונים בדת ולתנועת הרפורמה. מול תנועה זו קמה התנועה ל"חכמת ישראל": בעוד שבעלי הרפורמה ביקשו לטשטש עד כמה שאפשר את ההבדלים בין היהודים לנכרים בתחום הדת, ביקשו יוצריה של "חכמת ישראל" בגרמניה לברר את המיוחד שביהדות בכל תקופותיה ולהביא אותו לידיעת הציבור היהודי והלא-יהודי כאחד. "חכמת ישראל" הוקמה בשנת 1819 על-ידי צעירים משכילים שייסדו את ה"אגודה לתרבות ולמדע של היהודים". המייסדים ראו את ההיסטוריה של היהדות כהיסטוריה טבעית ואת יצירתה כיצירה אנושית, שמתגלמת בה רוח מיוחדת. לכן ראו בה גם נושא למחקר מדעי אובייקטיבי, העשוי להרים את קרנה של היהדות בעיני העולם הלא-יהודי ואף עשוי לשמש מורה-דרך ליהודים הנבוכים.

האגודה התפוררה בשנת 1824, בעיקר מחמת יחס האדישות של הציבור לפעולתה. בתקופת חייה הקצרה הספיקה להוציא "כתב-עת למדע-היהדות" *Zeitschrift für der Wissenschaft der Judentums* (הראשון מסוגו), להניח את היסוד ל"חכמת ישראל" ולקבוע בתכניה את היקפו של חקר היהדות. מכל חברי האגודה נשאר רק יוסף-טוב ליפמן

¹ עיבוד הרצאה שהוכנה לכבוד יום הזיכרון השלושה-עשר לר' אשר וייזר. לפני 29 שנים פרסם ד"ר אשר וייזר מאמר על הנושא "הוויכוח על ר' אברהם אבן עזרא בספרות ההשכלה", סיני סא (תשכ"ז), עמ' קי - קטו. מאמר זה נדפס שנית באוסף מאמריו מחקרים במקרא, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 280 - 287. לפרסום הגמר שלו באוניברסיטה העברית בירושלים, שהוגשה לפרופ' יוסף קלוזנר, הייתה על הנושא: "הוויכוח על ראב"ע בספרות ההשכלה".

² על המחלוקת בעניין תחילתה של תנועת ההשכלה היהודית ועל תולדותיה ראה ע' שוחט, "השכלה", האנציקלופדיה העברית טו, ירושלים - תל-אביב תשכ"ב, עמ' 533 - 534; וכן נ"ח רחנבלום, האיפוס המקראי מעידן ההשכלה והפרשנות, ירושלים תשמ"ג; ש' פינר, השכלה והיסטוריה, מרכז שד"ר, ירושלים תשנ"ה.

² ח' שלי, מחקר המקרא בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ב, עמ' 2.

צונץ³ נאמן לתעודתה, והוא הקדיש את כל חייו ל"חכמת ישראל". תוך זמן קצר קמו חוקרים נוספים בעלי שיעור קומה בתחומי חקר היהדות כמו אברהם גייגר⁴ וזכריה פננל⁵ בגרמניה, ונ"ק (ר' נחמן הכהן קרוכמל)⁶ ושי"ר (שלמה יהודה רפפורט)⁷ בגליציה, ושד"ל (שמואל דוד לוצאטו) באיטליה. כל אחד מהם הגיע להישגים חשובים במחקריו. מחקריהם פורסמו בספרים ובכתבי-עת. חלק מהגיגיהם העלו החוקרים במכתבים ששלחו איש לרעהו. מכתבים אלה פורסמו גם בכתבי-עת כגון כרם חמד.⁸ להלן נעסוק בוויכוח בין שני חכמים יידיים שהתכתבו בעברית: בין שי"ר, שישב בלבוב שבגליציה - כמזרח אירופה - לבין שד"ל, שישב בפדובה שבאיטליה.

שי"ר ושד"ל היו בעלי רגשות לאומיים-יהודיים עזים. שניהם נלחמו ברפורמה משום שראו בה דרך העלולה לגרום פילוגים באומה, ולכן התמרמרו על ביטול התפילות לשיבת ציון ולגאולה. שניהם ראו ביהדות המסורתית ערובה לקיומה של היהדות. שניהם ראו בלשון העברית ערך לאומי חשוב, שיש לטפחו. את העיסוק ב"חכמת ישראל" ראה שי"ר כאמצעי להגברת "אהבת האומה", ול"אהבת האומה" צריכה להיות משועבדת כל הפעילות

³ על אישיותו, פעילותו הציבורית ומחקריו ראה נחום נ' גלאצר, "צונץ, יום-טוב ליפמן", האנציקלופדיה העברית כח, ירושלים - תל-אביב תשל"ו, עמ' 556 - 558.

⁴ גייגר (1810 - 1874) היה מן הגדולים ביוצרי "חכמת ישראל" ואחד הראשונים במתקני דת-ישראל בין רבני גרמניה. על תולדות חייו וחיבוריו ראה י' קלוזנר, "אברהם גייגר וחיבורו העיקרי", בתוך: א' גייגר, המקרא ותרגומו, בזיקתם להתפתחותה הפנימית של היהדות (תרגום מגרמנית, לפי המהדורה השנייה משנת 1928, י"ל ברוך), ירושלים תש"ט, עמ' ט - מה.

⁵ פננל (1801 - 1875) היה רב, בעל חינוך אקרמי, וחוקר חלמוד. הוא היה בין הראשונים שנשארו דרשות בגרמנית. עיקר פעולתו הספרותית-מדעית היה בתחום משפט המקרא והתלמוד והתפתחותן ההיסטורית של ההלכה ופרשנות התלמוד. הוא כתב בעברית ובגרמנית. על חייו ויצירותיו ראה ערך "פננל, זכריה", האנציקלופדיה העברית כח, ירושלים - תל-אביב תשל"ו, עמ' 323 - 324.

⁶ ונ"ק (1785 - 1840) היה אחד ממייסדי "חכמת ישראל" בגליציה. הוא נהר שלא לפגוע במסורת ככל הקשור בתולדות התהוותה וחיבורה של התורה ונמנע מלדון בנושא, אבל במחקר ספרי הנביאים האחרים הוא נוטה לכיוון הביקורתי. הוא התלבט מאוד בדרכו הביקורתית, וכך הוא כותב: "לבי רועד בקרבי להציע השערות חדשות כאלה, שהן הפך המפורסם היום אצל העם"; אך עם זאת הוא נחוש בדעתו שאין להסתיר אמתות שהוא משוכנע בהן: "יודע אלהים וישראל הוא יודע, שבת ומעלה לישראל ותפארת לתורת ואלפים בדומה לה חשש סכנה להפסק האמונה כל עיקר, אדרבה, שבת ומעלה לישראל ותפארת לתורת אבותם, וחרפה רק לבוערים במיוד שבימינו אלה". ונ"ק כתב בספר מורה נבוכי הזמן, סימן ב, פרק העוסק ב"זמן נבואות הנחמה שבחלק השני מספר ישעיה, וביאור סחומות החכם רבי אברהם אבן עזרא בזה העניין", עמ' קיד - קיז. הספר ראה אור לראשונה לאחר מותו של קרוכמל בעריכתו של י"ל צונץ, למברג תר"א, ושוב בעריכה חרישה של ש' ראבינוביץ, וולתאם תשכ"א. ונ"ק מעריך שלראב"ע היה פחד מדעת הקהל.

⁷ שי"ר (1790 - 1867) היה רב ואב"ד בפראג החל בשנות הארבעים של המאה ה-19. היה מראשוני ההשכלה ומראשי "חכמת ישראל" בלבוב שבגליציה. עיקר מחקריו למן שנת 1829 היו בתחום הספרות הרבנית, והוא שהניח את יסודות המחקר המודרני בתחום זה, ועסק דרך אגב גם בחקירת המקרא. תוכן מכתביו מעיד על עיסוק והכנה רבה במקרא. לחם ברפורמה, כיוון שראה בה סכנת פירוד ומגמת התבוללות. בלשון העברית ראה ערך לאומי חשוב. ראה מ' וכסמן, "ר' שלמה יהודה רפפורט", בתוך: ש' פדרבוש (עורך), חכמת ישראל באירופה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 312 - 323; I. Barzilai, *Shlomo*, Yehuda Rapoport (Shir), Ramat-Gan 1969.

⁸ על תקופה זו ראו לעיין אצל ש' אטינגר, "היהודים בצבת ההשכלה", זמנים ד (אביב 1980), עמ' 48 - 61; מ' וינר, הדת היהודית בתקופת האמנציפציה, ירושלים 1974.

בתחומי היהדות. זו הייתה גם עמדתו של שד"ל, אלא שהוא כפר בחשיבותה של האמנציפציה וראה בה סכנה לאומית.⁹ המכתבים בין השניים מעידים על הערכה רבה ביניהם ואף על ידידות עמוקה. שי"ר פונה אל שד"ל בנו הלשון: "אל כבוד החכם הגדול המופלא, מליץ ומשורר להלל מו"ה [=מורנו הרב] שמואל דוד לוצאטו נ"י. חי נפשי הקשורה בנפשך וחי האהבה העזה אשר בנינו, כי ידעתך ...",¹⁰ או "לכבוד ידידי החכם היקר המליץ המפואר מו"ה שמואל דוד לוצאטו נ"י, ידעתי אחי ...",¹¹ ושד"ל גם הוא פונה אליו בלשון מכובדת וידידותית: "לכבוד ידידי החכם המופלא, כמוהר"ר [=כבוד מורנו הרב רבין שי"ר, שלום ואמת",¹² "שמואל דוד לידיד נפשו החכם היקר, שלמה יהודה הכהן, ברכה ושלום".¹³ עם זאת, בראשית שנות השלושים של המאה ה-19 התנהל ביניהם ויכוח חריף, שהפך במשך הזמן מוויכוח ענייני לוויכוח אישי. הוויכוח נסב על מעמדו של ראב"ע ועל כשרות פירושו. נושא הדיון התחיל בשאלת אחדותו של ספר ישעיה ובעיית זמנו של "ספר הנחמות" (ישעיהו מ - ס), נושא שהיה עקרוני ביותר לפי תפיסתו של שד"ל, ובהמשך גלש הדיון לנושאים נוספים בפירושו של ראב"ע.

בחקר המקרא הביקורתי, הראשון ששלל את אחדות ספר ישעיה היה החוקר הפרוטסטנטי אייכהורן (J.G. Eichhorn), שנחשב לאבי המבוא המודרני של התנ"ך (1780 - 1783). הוא טען, שרקע הנבואות כישעיהו מפרק מ ואילך משקף את התקופה של 540 לפנה"ס, זמן ניצחון כורש מלך פרס הנזכר במפורש (מד כח; מה א). הנביא ניבא שבקבות ניצחנו של כורש על בבל ישוחררו גולי עם יהודה מבבל וישבו לארצם.¹⁴

⁹ שוחט (לעיל, הערה 2), עמ' 559.

¹⁰ אגרות שי"ר, הוצאת אייזיק גראבער, פרזעמישל תרמ"ה-תרמ"ו, מכתב א, עמ' 1.

¹¹ אגרות שי"ר, מכתב ב, עמ' 17.

¹² אגרות שד"ל, הוצאת אייזיק גראבער, פרזעמישל תרמ"ב (1882), עמ' 261.

¹³ אגרות שד"ל, עמ' 211. תחילה היסס שד"ל להתקרב אל שי"ר, משום שידידו ה"אפיקורוס" יהודה לייב מינץ (1798 - 1831), בעל קנאת האמת (וינה 1828), איש עשיר, מראשי המשכילים בגליציה, שלחם בחסידות בתריפות יתרה, היה מהלל אותו. ואם שי"ר זוכה לתהילה מפי "כופר" זה כידיד, הרי ספק אם כדאי להתקרב אליו (אגרות שד"ל, עמ' 165). גם בגלל יחסו הידידותי של שי"ר ליצחק מרדכי יוסט (1793 - 1860), שהיה היסטוריון, מתנגד ועסקן בתנועה לתיקונים בדת, ביקש שד"ל להתרחק מידידותו. בין השאר הוא מבקש משי"ר: "אם יקרה לך להזכיר את שמי, לא תספת אליו עוד לא תואר ידיו ולא תואר חכם, כי באמת ובאמונה אם יאסט איש חכם, אני בלא ספק כסיל ... ואם הוא ידידך (אהובך), אי אפשר שאהיה אני ידידך" (אגרות שד"ל, עמ' 188. ראה גם את תשובת שי"ר על האשמות אלה בספר זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק שני: זכרון לאחרונים, מחברת ראשונה: זכרון הרב החוקר והמבקר בספרות ישראל רבי שלמה יהודה לייב כהן רפאפורט ז"ל, רב וראש בית דין בעיר פראג [עורך א"א הרכבי], ווילנא תרמ"א [1881], עמ' 13 - 14). אך בחמשך התקרב שד"ל אל שי"ר, שגינה אף הוא את תוכן ספרו של מינץ וספרו של יוסט (שם, עמ' 14, 15), ואף העתיק בשבילו כתבי-יד (למשל שם, עמ' 5, 19), ובירר עמו סוגיות שונות בכל המקצועות בחכמת ישראל.

¹⁴ J.G. Eichhorn, *Einleitung ins A.T.*, Vol. III, Leipzig 1783, pp. 84 - 109

בספרות העברית מופיעה דעה זו לראשונה בספרו של יהודה לייב בן-זאב,¹⁵ תלמידו של משה מנדלסון, בספרו מבוא אל מקראי הקודש, וינה 1810. ספר זה הושפע מספר המבוא של אייכהורן. בפתיחת דבריו בנושא זה משביע בן-זאב את הקורא, שלא יחשוד בו שהוא בועט בדברי חז"ל, שכן הציווי "לא תסור ממנו" חל רק על דברי הלכה, אך בדברי סברה לא רצו חז"ל לקבוע מסמרות, ומחובתו של חוקר לברר את האמת. שי"ר קיבל סברה זו. בתקופה מאוחרת יותר הצטרפו לסברה זו גם רנ"ק ויש"ר (יצחק שמואל רג'ו).¹⁶

הנושא עלה לדיון בעקבות מכתב שכתב שד"ל לשי"ר בכ"ה בתמוז תקצ"א (6.7.1831), ובו סיפר כי הוא עוסק בפירוש ספר ישעיהו לתלמידיו, ולפניו מונחים פירושיהם של רוזנמילר¹⁷ וג'וניוס¹⁸ הידועים בכפירתם בנבואה, והוא רואה צורך "להשיב על כל דבריהם אשר דברו נגד האמת אשר אתנו למורשה", וקובע שאת הפסוקים הקשים "עלאו המפרשים לבארם ביאור נכון ... וגם שני החכמים הנזכרים העלו בהם חרס בידם".¹⁹ בתשובה למכתב שד"ל כותב שי"ר דברי תוכחה על חוסר המתנינות שבדברי שד"ל כלפי אלה המערערים על יסודות היהדות לפי שיטתו. לדעת שי"ר, יש להתייחס בסובלנות גם לדעות של אדם החולק על דעתך ועל המקובל במסורת ישראל, וכך הוא כותב:²⁰

וכן יאות לך לעשות בלמדך סי' ישעי' לתלמידך היקרים, אל תרחיק כל פירושי ראזענמילר וג'וניוס בעבור דעותיהם בעניני הנבואה, ואף אם בהרבה מדבריהם לא יצדקו גם לדעת, בכ"ז אחשוב כי אם תנתק ממך מוטות המורגלות, תמצא בהם עוד כמה דברים טובים אשר יתאימו גם לדעות הישרים מחכמי ישראל, כי באמת הרבה מאד

¹⁵ בן-זאב נולד בעיירה סמוכה לצ'נסטוחוב שבפולין ב-1764 ונפטר בווינה ב-1811. הוא חיבר בין השאר מילון עברי ארצו השורשים, ספר לימוד לשון-עבר. הוא ביאר את אמונות ודעות לרב סעדיה גאון, תרגם לעברית את בן-סירא ויהדות ועוד. הוא נחשב לאחד הממשלים שקמו ברור המאסף.

¹⁶ שי"ר (1784 - 1855) היה פרשן מקרא איטלקי, שתרגם את התורה לאיטלקית (1821). בדרך כלל תמך בשד"ל וניהל אתו תחובת אינטנסיבית ארוכה בנושאים פילולוגיים ופרשניים. חליפת המכתבים שלו עם שד"ל נאספה בידי ר' קסטליוני, כתבי שי"ר, חרס"ב. וכן ראה אגרות שי"ר, וינה 1834 - הערות היסטוריות ופילוסופיות בצורת מכתבים לידיים. הוא ייסד את בית המדרש לרבנים בפדובה שבאיטליה, הראשון מסוגו באירופה (ראה ערך "רג'ו, יצחק שמואל", האנציקלופדיה העברית ל, ירושלים - תל-אביב תשל"ח, עמ' 496).

¹⁷ ארנסט פרידריך קארל רוזנמילר, Ernst Friedrich Karl Rosenmüller (1768 - 1835), היה פרופ' לערבית, לשפות מזרחיות ולמקרא בלייפציג שבגרמניה, וכתב פירוש לספרי שופטים, רות וישעיהו. למרות גישתו השלילית לפירושו שלח אליו שד"ל לקריאה כמה מפירושו לישעיהו לפני שפרסם ברבים, והוא מאשים את רוזנמילר כגנבה ספרותית, כפי שכתב במבוא לפירושו: "ובשנת תקצ"ג (1833) לקחתי קצת מן החידושים שחדשתי בפירושי וכתבתי כלשון צרפת, ושלתחתי לאחד מגדולי חכמי האומות, רוזנמילר שמו, פרופסור בעיר ליפסיה, והוא בשנת תקצ"ה הרפיסם ככתבם בראש פירושו על ישעיהו, ומשם לוקחו קצת מהם ונדפסו בספרים אחרים בין על-ידי ישראל בין על-ידי חכמי האומות, בלי שיזכרו את שמי עליהם" (עמ' 8).

¹⁸ היינריך פרידריך וילהלם ג'וניוס (1786 - 1842) היה מזרחן וחוקר מקרא גרמני. משנת 1811 היה פרופסור לתיאולוגיה באוניברסיטת הלה שבגרמניה. הוא נחשב לאחד ממניחי היסוד למחקר לשון המקרא על סמך השוואתה עם שאר הלשונות השמיות. במסגרת מחקריו תרגם את ספר ישעיהו לגרמנית וחיבר לו פירוש (1821). לחיבור זה מכון שד"ל.

¹⁹ אגרות שד"ל, עמ' 193.

²⁰ זכרון לאחרונים (לעיל הערה 14), עמ' 55.

העמיקו אלה הנכרים בקדמוניות ישרון ועמים הקרובים אליו להבין מקורותם ולשונותם ... וביחוד לא נוכל להתעקש נגדם ונגד חכמים קודמים מהם בדבר חלק השני מספר ישעי' המתחיל מפרשה מ' ואילך, וגם איזה פרשיות בחלק הראשון אשר כל תכונתם ומהלך לשונם ועוד הרבה סימנים מובהקים וגם ראיות מיוחדות לי אשר יתנו עדיהם ויגידו ברור כי נתחברו לזמן עולי הגולה. וכבר קדמם בזה אחד מחכמינו המצוינים, הוא המפרש הגדול הראב"ע ז"ל (תחילת פרשה מ' יעו"ש [=יעוין שם] הי"ט).

שד"ל ענה על כך בה' במרחשוון תקצ"ב (12.10.1831) במכתב חריף נגד הכופרים באחדותו של ספר ישעיהו:²¹

בפעם הזאת אני אוזר מתני למלחמת חובה עליך ... ולא אירא מרכבות חכמים אשר סביב שתו עלי, כי לא עלי מזמותם כי על ה' ... באמרם כי לא ישעיה כתב הנבואות ההנה, רק בימי גלות בבל וקרוב לסוף הגלות נכתבו, והתחכמו וקשו ומצאו טענות לעשות אזנים לקללה זו, ונפלו ברשתם גם אנשים משלומי אמוני ישראל, כיהודה בן-זאב, וגם אתה, ידידי היקר, כאחד מהם, יקשו לך וגם נלכדת.

בכ"ו בטבת תקצ"ב (30.12.1831) כתב שד"ל לשי"ר:²²

בענין חלק שני מישעיה אם לא ראיתי ראיותיך על היותו נכתב כבבל ובימי כורש, הנה ראיתי ראיות ראזענמיללער וגעזעניוס, ושלחתי לך קצת מתשובתי עליהן, ואתה אם לא תחפוץ לריב עמי בדבר שאני מחזיק בו כמלחמת מצוה, זאת עשה, ה'אני נא תחלה כי אין הדבר הזה הורס כלל יסודות האמונה. ... כי אמנם אם יאמר אדם כי אין הנבואות ההנה לישעיה כי אם לנביא אחר קדמון כמוהו וקרוב לו, החרשתי, אין רע בזה, אבל שיהיו הדברים יוצאים מתחת ידי מזייף ומתעה, שהיה עומד בדור אחרון ועושה עצמו כאלו עומד בדור קדמון, ויתעו כל ישראל אחריו, הלא זו רעה חולה ורבת הסכנה.

כתשובה על שני מכתביו מנסה שי"ר להסביר באריכות את עמדתו בנושא, ובין השאר הוא כותב:²³

ולא ידעתי אפוא מדוע רגזת ורעמת כ"כ על מי שאומר שנבואות חלק שני מישעיה נאמרו בזמן שוב הגולה. ואמרת כי הדבר הזה הורס כלל יסודות האמונה, ואיך יתכן שהיה בבבל נביא שקר שכתב כל הנבואות כאילו מפי ה' נאמרו זמן מרובה קודם צאתו לפועל ... וכבר הראיתך דברי הראב"ע ז"ל בתחילת פ' נחמו.²⁴ הגם על צדיק כזה תעמוס ח"ו מזמות כאלה?

²¹ אגרות שד"ל, עמ' 216.

²² אגרות שד"ל, עמ' 226.

²³ אגרות שי"ר, מכתב מה (ט), עמ' 234. במכתב המודפס לא רשום תאריך. גם כמכתב מאוחר יותר, שתחילתו חסרה ובסופו אין חתימה ואין תאריך, באים טיעונים רבים ומפורטים בזכות ההכרה ש"ספר הנחמות" נכתב בגלות בבל, ולא על-ידי ישעיהו בן אמוץ כירושלים (אגרות שי"ר, עמ' 240 - 252).

²⁴ ראה פירושו של ראב"ע בתוך: מקראות גדולות 'הכתר', ספר ישעיהו (מהדורת מנחם כהן), הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו, וכן מחקרו של אוריאל סימון, "ר' אברהם אבן עזרא בין ביניים"

בין המכתבים שכתב שד"ל לשי"ר היה מכתב אחד, ששד"ל תקף בו את ראב"ע בחריפות. המכתב לא נמצא באגרות שד"ל, ואנו יודעים עליו רק מתוכן מכתבו של שי"ר. יש להניח שתוכן המכתב דומה לדברים שכתב שד"ל לשי"ר, מכתב כ, שפורסם בכרם חמד ד (תקצ"ט), עמ' 131 - 147. המכתב נכתב ביום ג' אדר תקצ"ח.²⁵

וכך כותב שי"ר לשד"ל ביום שלישי כ"ה באדר שני תקצ"ב (1832):²⁶
ואיך כאב עלי לבי בראותי איך הוליקך רוחך הרתוה וההומה כים, לקדש עליו מלחמה, ולהכין לבך כלי קרב נגדו בראש דבריך לפירוש ישעיה. ואנכי הרעותי לו כאשר הבאתיו לי לעזר כנגדך בדבר ספר הנחמות ... ואמרת עוד כי נתברר לך אשר היה הראב"ע בעל השקפה ראשונה, ורוב דבריו טעות. שמעו שמים ושמו: האזינו ארץ והתמהי! על האיש היותר מעמיק בחקירותיו ושוקל אמרותיו יותר בפלס, ומתון בדבריו יותר מכל חוקרי ישראל אשר לפניו ולאחריו, תאמר מהפך להפך, כי היה בעל השקפה ראשונה ורוב דבריו טעות? ... והוא עלה בפילוסופיא על כל המדברים אשר לפניו והעמיק בה יותר גם מאדוננו הרמב"ם ז"ל... ולדעתי ראוי לאמור עליו כן, מאברהם (אבינו) ועד אברהם (אבן עזרא) לא קם כאברהם, כמו שנאמר על הרמב"ם, ממה שאמר ועד משה לא קם כמשה. ... אכן בחכמה הסתיו אמרותיו ... אכן אם היה מגלה את כל אשר בלבו, איך היה נודף ושנא מכל חכמי צרפת כמו הרמב"ם ז"ל, אשר גילה רק מעט מהרבה ... וישטמהו ויבוזהו, תחת אשר פכדו את הראב"ע ז"ל וינשאוהו מאד, ובוזה נדע כי הכיר גם בדרכי הלשון יותר מהרמב"ם ז"ל את המסקלה האמצעית והאופן הנכון, ... רק בחר לשון ערומים, אשר המבין יבין, המשכיל ידום והחדל יחדל. ... ור' יצחקיה הפך רשי ממהו פרובנציה²⁷ כתב באגרותו המושכלת לרשב"א ז"ל:²⁸ "ובסופם הגיע החכם הגדול, הראב"ע הנודע בשערים, והוא העולה על כל הנזכרים בהבנת האמתיות והשקידה על דלתות החכמה והרחקת שבושי האמונות וספרי הנביאים, ואבותינו ספור לנו שמחת גדולי הארץ הזאת, חסידיה ורבניה לקראתו בעברו אליהם. הוא החל לפקוח עינים בגלילותינו, וחבר להם פירוש התורה והנביאים, וכל מקום שהוא מרגיש בו סתור מהסתרים מעורר עליו אם בביאור גמור או ברמז מעט כפי הראוי". ... וראוי לכל משכיל ללכת בעקבותיו אלה גם בימינו, ר"ל לאמור ברמז כל מה שראוי להאמר, ולבלי תת בכל

למדרגות - גישתו לישעיהו מ - ס"ר (טרם פורסם). אני מודה למורי ורבי פרופ' סימון על הרשות שנתן לי לעיין במהדורה העברית המורחבת) U. Simon, "Ibn Ezra Between Medievalism and Modernism: The Case of Isaia XL-LXVI", *Supp. VT*, Vol. 36 (1985), pp. 257 - 271.

²⁵ במכתב זה משווה שד"ל בין רשי לבין ראב"ע. הוא מהלל את רשי ותוקף את ראב"ע, ומטיל ספק ביושרו ובאמונתו: "מה נאמר כאשר נראה ערממיותו לעשות עצמו חסיד לעיני קוראי ספריו, ואומר ראו שאני טהור והוא מסכות מתהפך בתחבולותיו [ראה איוב לו יב], ומחשבותיו הפך דבריו" (עמ' 135).

²⁶ אגרות שי"ר, מכתב מז (יא), עמ' 253 - 256.

²⁷ ר' יצחקיה בן אברהם פךרשי היה משורר, פילוסוף רציונליסט, רופא, כרבים מהמלומדים היהודים במאה ה-13 וראשית ה-14 בדרום צרפת, פרובאנס. כתב מספר ספרים. הרמב"ם היה לו מורה-דרך נערץ באמונה ובפילוסופיה. ראה "הורוביץ", ר' ידעיה בן אברהם בררשי, האנציקלופדיה העברית יט, ירושלים תשכ"ח, עמ' 157 - 159.

²⁸ ר' שלמה בר אברהם אדרת נחשב לאחד מגדולי חכמיה ומנהיגיה של יהדות ספרד במאה ה-13.

זה מקום לבעלי דין לחלוק. הרמב"ן ז"ל, החכם אשר עיניו בראשו וראה והבין בלי ספק כל סודות הראב"ע כפי כַּנְתָּם האמתית, אמר בהקדמתו, שיש לו עמו תוכחת מגולה ואהבה מסותרת. ובימיו עוד חשקהו הראב"ד הלוי הקדוש מטוליטולה, הי"ד, בין חכמים גדולים וקדושים ומחזיקים ידי ישראל בשירות ונחמות, וכן ר' ידעיה שהרבה במהללו והרשב"א שהכניס דבריו בין תשובותיו, והקמחיים והכאים אחריהם, כולם ידעו אותו ואת חכמתו והוקירוהו כערכו הרב. כה ידע נבון דבר הלזה לכוון כלשונו לדבר עם ובפני מי ראוי לדבר. ונגד הרמב"ן ז"ל וכל אלה הגדולים תערוב את נפשך לדבר בו ולפגוע בכבודו?

אחרי מכתב זה שלח שי"ר מכתב נוסף ביום שני ה' במרחשוון תקצ"ג (1832), ובו הוא מבקש משד"ל בין השאר:²⁹

זכור והשב אל מחשבותיך עוד בפעם הזאת רושמי כל הדברים הכאים בינינו בדבר ס' הנחמות ... וכר"ע נאמן לר"עו הגדתי לך את דעתי בדבר זמן חבור חלק השני מספר זה וכי יש לי ראיות עליה, ואתה מבלי שמוע עוד אחת מהן צעקת מרה עליה, ואמרת כי נלכדתי במוקשים טמנו לי החוקרים מעמים ומעמנו אשר קראת אותם בשם כופרים, וכי מלחמת חובה עמם ועמי. ובכל זה הוספת במכתב ההוא בעצמו לאמור "תן עדיך ותצדק" ... ואני אמרתי אחרי כן כי לא אוכל לטעון עוד מאומה אחרי (אשר) תרצת כבר את משפטך עוד בטרם שמעת הטענות. ... למה זה ועל מה זה תקרא לבעלי הדעה ההיא בשם כופרים.

על כך עונה לו שד"ל במכתב מה' בכסלו תקצ"ג (30.11.1832):³⁰
וזה אני אומר כדי להשבית המשל ממשוה עד משה, וחברו שהוספת אתה ידיד: מאברהם עד אברהם, מר"ה דאברהם! הכזה יהיה איש תבחרהו? איש מדבר בלב ולב, האומר על ר' יונה, המדקדק הגדול, שספרו ראוי להישרף מפני שכתב שיש בתנ"ך קצת מלות משובשות,³¹ והוא עצמו אחר-כך התחיל לפרוץ גדר ואמר ברמז שיש בתורה כמה כתובים נוספים.³² הוא אומר בכל דף כי דעת רז"ל רחבה מדעתנו, ושהקבלה [מסורת

²⁹ אגרות שי"ר, עמ' 257 - 260.

³⁰ אגרות שד"ל, עמ' 232 - 233.

³¹ שד"ל מכון כנראה למה שכתב ראב"ע בסוף ספר צחות, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא התקפ"ו, ר"צ ירושלים תש"ל, דף עב ע"א: "השמר לך ושמור לך נפשך מאד שלא תאמין בדברי המדקדק שהוכיר בספרו יותר ממאה מלות ואמר כי כולם צריכים חילוף, חלילה חלילה כי זה איננו נכון בדברי תול ואף כי בדברי אלקים חיים, וספרו ראוי להשרף". דברים חריפים אלה חוזרים ונשנים גם בכתביו האחרים. ראה למשל דני' א א; אין ראב"ע מזכיר את שם המדקדק.

³² כתובים בתורה, שנראו לראב"ע אנאכרוניסטיים, הם, לדעתו, תוספות שהוכנסו לתורה על-ידי נביא אחרי מות משה. בלשון רמזים מוסוויית הוא מגלה למשכילים מביני-סוד (בפירושו לדב' א ב), שמשה לא היה יכול לכתוב בלשון עבר "והכנעני או בארץ" (בר' יב ו), או בלשון הווה "אשר יאמר היום בהר ה' יראה" (בר' כב יד). גם לא סביר שבגוף התורה יתייחס אליה משה כמוגמרת - "ויכתב משה את התורה הזאת ויתנה אל הכהנים" (דב' לא ט). ראה גם בפירושו לבר' ה כט; יב ו; כה כב; הארוך לשמ' ג א, ב; וי' כב כד; כמ' יג כג; דב' יא ל; כב ח. תפיסה זו של ראב"ע נתפרשה בהרחבה בספרו של ר' יוסף בן אליעזר בן יוסף טוב עלם, ספר צפנת פענח: פירוש על הראב"ע על התורה, מהדורת ר' הערצאג, חלק ראשון.

חז"ל תכריע וכיוצא באלה, ואחר-כך הוא מתיר החֶלֶב;³⁵ ומה תאמר על דבריו בעניין הסוטה? היש לו תורה מן השמים, לאיש החושב שהיה הכהן נותן סם ממית במים ההם?³⁴ ... וראב"ע אשר למד כל החכמות לא כתב ענין אחד בסדר הגון ובלשון מבורר, אלא מדלג מענין לענין, צלמנת ולא סדורים. האיך זה סימן דעת מבלבלת ואיש אשר אין מעצר לרוחו?

על כך עונה לו שי"ר במכתב ארוך ומפורט מיום ג', כ"ג בשבט תקצ"ג,³⁵ ומשיב לטענות שד"ל אחת לאחת, והוא מאריך במיוחד בעניין "ספר הנחמות". הוא מעיר לו, כי הוא עצמו (שד"ל) סוטה מן המסורת באחרו את ספר קהלת ובאמרו שספר קהלת איננו לשלמה, אף-על-פי שכתוב כך במפורש בפרק א פסוק יב, ובדברי חז"ל מייחסים לשלמה את כתיבת הספר (סדר עולם רבה, פרק טו; מדרש קהלת רבה, פרק א; מדרש שיר-השירים רבה, פרק א).³⁶ במכתב זה טוען שי"ר גם נגד קביעת שד"ל שמעשר עני אינו מן התורה, שכן קביעה זו נוגדת את ההלכה המקובלת.³⁷ שי"ר קובע, ששד"ל לא הבין את ראב"ע בענין החֶלֶב, שהרי

קראקא תרע"ב, עמ' 91 - 93; חלק שני, ברלין תר"ץ, עמ' 65 - 66. הספר, שנכתב בדמשק בשנת 1370 לשה"נ לערך על-ידי מלומד ספרדי זה, מבקש לפענח את "סודותיו" של ראב"ע. פרשנים שונים ניסו לפענח את רמזי סודותיו של ראב"ע, ולא תמיד ירדו לסוף דעתו. יש שהשליכו את עמדותיהם הביקורתיות על רמזיו. ראה למשל כ' שפינוזה, מאמר תיאולוגי מדיני (תרגום ח' וירשובסקי), ירושלים תשכ"ב, פרק ת, עמ' 95 - 96, וכנגדו דברי שד"ל בפירושו לתורה לדברים א ב, המשחזר, וינה 1847. ראה גם את ההגנה המרשימה על ראב"ע מפני חשדות של כפירה, שהועלו נגדו בשל דעותיו הביקורתיות, בפירושו של י"ל קרינסקי, מחוקקי יהודה - חומש דברים, מינסק תרס"ג, ד"צ בני-ברק תשכ"ו, פרק ב ב, עמ' 3.

³⁴ חֶלֶב הוא שומן בהמות (קֶצֶבָה והקֶשֶׁה) שעל הקרביים, הכליות, המופרד מהבשר בקרום והמוזר בקלות. שומן המעורב עם הבשר בכל חלקי הגוף אינו נקרא חֶלֶב. את חֶלֶב הקרבנות, שאינם נשרפים כליל, היו מקטירים (=שורפים) לה' על-גבי המזבח. חלק זה של הבהמה עולה לריח ניחוח אֶשָׁה לה' (וי ג טו - יז; ז לא ועוד). בספר ויקרא נאסר במפורש חֶלֶבן של בהמות שמקריבים אותן, חֶלֶב של בקר וצאן: "כל חֶלֶב שור וכשב ועז לא תאכלו, כי כל אֶל חֶלֶב מן הבהמה אשר יקריב ממנה אשה לה', ותכרתה הנפש האכלת מעמיה" (ז כג כה). לפי ראב"ע, "אשר יקריב ממנה" פירושו: "באה זאת הפרשה לבאר עונש האוכל חֶלֶב בשר קדוש" - ורק חֶלֶב הקדשים אסור מן התורה, ואין איסור חֶלֶב מן התורה בחולין. והראיה היא, שעל-פי ספר דברים המדובר על "בשר תאוה" (חולין), אין איסור באכילת חֶלֶב של בקר וצאן. הוא מזהיר פעמים הרבה שלא לאכול דם (דב' יב טז, כג - כה), אבל בשום מקור לא הזהיר שלא לאכול חֶלֶב. אבל לפי חז"ל, נאסר כל חֶלֶב באכילה (קידושין לו ע"ב ועוד). ראה פירוש ראב"ע לוי' ז כ, "ופעם אחת בא אלי צדוקי אחר ושאלני אם האליה אסורה מן התורה ...", וכן לדב' לב יד.

רמב"ן מתנגד לחפיסת ראב"ע. ראה בפירושו לוי' ג ט; ז כה. וכן ר' חיים בן עטר, אור-החיים, ז כה. נושא איסור אכילת חֶלֶב העסיק את הקראים, שאסרו את אכילת האליה לפי שנקראה חלב, ואריכות הדין בנושא זה באה כטיעון נגד הקראים. הגישה הקראית באה לידי ביטוי בספר המצות הגדול גן עדן לחכם הקראי אהרון בן אליהו ניקומדיאו (1300 - 1369), גחלווא 1866 (דפוס צילום: ישראל 1972), ענין שחיטה, פרק יט, עמ' 94 - 95; ספר המצות אדרת אליהו לחכם הקראי רבי אליהו בשייצי, אודסה 1870 (דפוס צילום: ישראל 1966), ענין שחיטה, פרק יח, עמ' 220 - 224. על ויכוח זה ראה פנחס ר' וייס, "אבן עזרא והקראים בהלכה", מלילה ב (תש"ה), עמ' 122 - 123.

³⁴ ראה על פרשת סוטה במ' ה יא - לא, וכן את הביקורת שמוחת שד"ל על פירוש זה של ראב"ע. פירוש שד"ל על חמישה חומשי תורה, תל-אביב תשכ"ו, לבמ' ה יח, עמ' 449, ובפירושו של ראב"ע לבמ' ה יח.

³⁵ אגרות שי"ר, מכתב א, עמ' 1 - 16. ובעניין ספר הנחמות, עמ' 7 - 11.

³⁶ אגרות שי"ר, מכתב א, עמ' 2.

³⁷ ראה פירוש שד"ל, דב' יד כח; כו יב, לעומת מדרש ההלכה ספרי, כי תבוא, שג; וכן מסכת מעשר שני, פ"ה מ"י.

לא התיר אכילת חלב, אלא רק אמר "שהאיסור איננו ממשמעות פשוטי הכתובים כי אם מדברי חז"ל",³⁸ וטעה בדבריו בעניין המדקדק, שלא לר' יונה נתכוון ראב"ע,³⁹ אלא ליצחקי המהביל או המבהיל,⁴⁰ ושלא הבין את ראב"ע בענין מי הסוטה.⁴¹ למרות ששי"ר אינו מקבל את דעתו של ראב"ע בעניין זה, הוא מבין את דרכו:⁴²

³⁸ אגרות שי"ר, מכתב א, עמ' 2. ראב"ע מאמין בתוקפה המחייב של קבלת חז"ל, שמעמדה בבחינת תורה שבע"פ מחייב, ולכן לא ניתן לחלוק על הקבלה, המסורת ההלכתית המהימנה והמחייבת, כפי שכתב בספרו יסוד מורא (שער ב): "כי כל המצוות מיד האבות [=אבותינו] קבלנו, ואין הפרש בדברי המצוות בין דבריהם ובין דברי התורה, כי גם הם נתונים לנו, והם קבלו מאבותם, ואבותם מהנביאים והכל מפי השם כיר משה" (ראה גם פירושו לתה' עה ג). ובמקום אחר: "אנחנו לא נסמוך על דעתנו במצוות, כי אם על מעתיקי התורה" (פירושו לדב' טו ז); "ואם אין אמת תורה שבע"פ, הנה גם לתורה שבכתב אין מרפא" (ראב"ע, בהקדמה לשיטה האחרת בספרו של פרידלנדר M. Friedlaender, *Essays on the Writing of Abraham ibn Ezra*, London 1877, p. 2); "והכלל: לא נוכל לפרש ע"ד מצוות התורה פירוש שלם, אם לא נסמוך על דברי חז"ל" (ראב"ע, שמי' כא כד). וראה גם בפירושו לדב' כה ב, ט; ובארון לשמי' כא יט; ו' כג מ). ראב"ע יצא אפוא פעמים רבות להציל את הרעיון והאמונה בתוקפה של התורה שבע"פ, "כי אין בתורה המקודשת מצווה שלמה מבוארת" (פרידלנדר, שם). לכן טענת שד"ל נגד ראב"ע בנושא זה מעידה על הבנה בלתי נכונה של שיטתו. אכן בהמשך הוויכוח יעמוד על טעותו.

³⁹ אכן לא ברור מתוך דברי ראב"ע למי מכוונים דבריו בעניין המדקדק, דעת החוקרים חלוקה בנידון. על בעיה זו עמד מערכי פרץ, "חילוף" מילה בזולתה כמדידה פרשנית אצל חכמי ימיה"ב, עיוני מקרא ופרשנות ב, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 207 - 228, ובמיוחד עמ' 222 - 224, שם הוא דן בתשעת המקומות בכתבי ראב"ע, שבהם מתייחס ראב"ע במפורש למדקדק שנקט את שיטת החילוף. וכן ראה אוריאל סימון, "היצחקי - פרשן מקרא בן ספרד שלדעת ראב"ע ספרו ראוי להישרף" U. Simon, "Yishaki: A Spanish Biblical Commentator Whose 'Book Should be Burned' According to A. Ibn Ezra", M. Brettler & M. Fishbane (eds.), *Mishnah le-Nahum*, Sheffield 1993, pp. 300 - 317. ליפמאן החלכט בשאלת מיהותו של "המדקדק", והשאיר את הנושא ב"צורך עיון". ראה ראב"ע, שפה ברורה, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא התקצ"ט, ד"צ ירושלים תשכ"ו, דף ט ע"ב - דף י ע"ב, הערה קי"ד. בעקבות פרסום ספרו של ריב"ג, ספר הרקמה, בשנת 1856, הסיק קירכהיים, שאכן ראב"ע כיוון את ביקורתו כלפי ריב"ג. ראה ספר הרקמה ליונה המכונה אבן ג'נאה, מהדורת ר' קירכהיים, פתקפורט תרי"ו [1856], עמ' 149, בהערה.

⁴⁰ אגרות שי"ר, מכתב א, עמ' 4 - 5. על "יצחקי" כתב ראב"ע בהקדמה לפירושו לתורה, וראה י"ל קרינסקי, מחוקקי יהודה - חומש בראשית, מינסק תרס"ג, ד"צ בני-ברק תשכ"ו, עמ' 47, הערה 8. וכן ראה למשל בר' לו לא. כבר במכתב ב העלה שי"ר את השאלה שמה שאב ריב"ג את דבריו ממקור אחר קדום, ועל כך הוא חוזר במכתב ג, וכמקור אפשרי הוא מציין את "יצחקי".

⁴¹ בבמ"ה ית, ד"ה: מי המרים, הוא עומד על הקושי הלשוני שבהיגד זה, שהרי הצורה הדקדוקית המתבקשת היא "מים מרים", כמו "מים קדושים" (פס' יז), ולא צירוף של סמיכות. לפי הצירוף בכתוב חייבת המילה "המרים" להיות שם עצם, בשמשה כסומך, אך ראב"ע נותן להיגד משמעות שונה. במקומות שונים מצביע ראב"ע על דרך קצרה בהשמטת הסומך, שיש להשלימו, כמו "ישבת לא ידעתי אשמע" (תה' פא ו): "והיה ראוי להיות שפת שלא ידעתי, או תחסר מילת עם לא ידעתי, וכן 'השותים במורקי [והב או כסף] יין'" (עמ' ו ו), וראה גם בספרו מאזניים, דף ה ע"א, ובפירושו ליש' יד ו; תה' טו ו). וכך כותב ראב"ע: "לפי דעתי שמלת מי סמוך [היינו, מי היא צורת נסמך כמו 'הקורא למי היס' (עמוס ה ח; ט ו), שפירושו המים של היס]. ומלת המרים תאר השם [היינו, המילה המרים היא שם התואר של הסומך (שם העצם) החסר, כאילו אמר: המים של הדברים המרים או המים של הסמים המרים]. אם כן סודו ידוע" [היינו, סודו של הכוהן או סוד המים]. חז"ל רמוזו לסודו במסכת סוטה (טו ע"ב): "ומן העפר אשר יהיה בקרקע המשכן, אם יש שם הבא, ואם אין שם תן שם, תניא אידך 'ומן העפר אשר יהיה מלמד שהיה מתקין מבחוץ ומכניס". ובמקום אחר (סוטה כ ע"א): "אמר אברה דשמואל: צריך שיתן מר לתוך המים, מאי טעמא דאמר קרא

... מ"מ [=מכל מקום], אין זה רחוק מאומה אצל חכמי ישראל אשר ישבו בין הערביים, שנגעו תמיד לקרב כל ספורי התורה ומופתיה על דרך הטבע. ואם כל הדרך הזה ירע בעיניך, הנה לא עליו לבד תהי תלונתך, אלא על כל ההולכים בו מימות הגאונים עד המאה השנייה לאלף הששי, כמו רב סעדיה גאון, בשמואל בן חפני גאון ... הרף מאף והניחה לגדולים ההם ואל תרגיזם ממשכבם ... וחוס על ספרים קדמונים בלשון הערבית כי יָדְלוּ מאד וימעטו אם תקח מאתנו חברים מפורסמים, חברים מחוכמים כראב"ע והדומים לו.

על כך עונה שד"ל באיגרתו בה' בניסן תקצ"ג (25.3.1833):⁴³

ובעניין ראב"ע, היותר נכבד בישראל ובאדם, הוא בעיני בכלל המדומה והצל, והיות הספור בשבחו והגדלת מעלתו גורם תקלה (כי ילמדו התלמידים לאחוז בדרכיו, להיות נחפזים במשפטיהם, ולדבר אחת בפה ואחת בלב) לא זעקתי מרה על ראב"ע על דבר נטותו מקבלת רז"ל, כי אם על היות דבריו בלב ולב, כי הוא בכמה מקומות מְנַשֵּׂא עד ראש כוכבים קבלת המעתיקים, ואומר (בראשית לו לב) כי לא יפול מדברי רז"ל ארצה. ואני גם כי אינני מאוהביו, כבר קבלתי פירושו (נגד ההלכה) בפסוק "לא תקיפו פאת ראשכם", שאינו אלא על מת, וקבלתיו לעצמי למעשה, אע"פ שאין אני מורה כן לאחרים. כי אין לי עסק בהוראה. אגב ריהטא (=ריצה, מהירות) לא דקתי (=דייקתי) באמרי על ראב"ע שהתיר החלב, כי לא אמר אלא שקדמוניו אסרוהו; אלא שעדיין נ"ל (=נראה לי), כי האומר שקדמוניו אסרוהו, כוונתו שהתורה התירתו, ולא יהיה לדעתו אחד מאיסורי כרת כמו שהוא לדברי קדמוניו, והוא בעיני כמתעתע.

עביד הכהן יהיו מי המורים, שמרים (היו) כבר" (לפני שמחקו את המגילה). ראה גם ספרי במדבר, במד"ר פי"ט כ, וכך גם בדברי הרמב"ם, משנה תורה, סדר נשים, הלכות סוטה פי"ג הי"י. על-פי דברי חז"ל אלה, נתפרשו דברי ראב"ע, שהסוד הוא שהכוהן היה נותן במים דבר סם מר, והיה ה' עושה פלא שהטהורה תינצל, ויהיה הסם מנקה ומטהר את גופה מכל חולי ותהיה בריאה ותתעבר, והטמאה לא תינצל. ראה ספר צפנת פענח: פירוש על הראב"ע על התורה, לרי' יוסף בן אליעזר בן יוסף טוב עלם הספרדי [המאה ה-14], קראקא תרע"ב, עמ' 46. ראב"ע בעצם מפרש בעקבות חז"ל. נראה ששד"ל לא ירד לסוף דעתו בעניין זה. ולכן בצדק הוכיחו שי"ר (מכתב א): "ובענין מי המורים שאמרת כי היה חושב שהכהן נתן סם ממית בהם, אתפלא עליך מאוד, כי תעמיס עליו דעה רעה כזאת, אשר המחזיק בה לא לבד לרשע אך גם למשוגע וחסר דעת יִחָשֵׁב אצלי, כי היתכן לכל מחוקק יהי גם מפראי מדבר אשר יצוה בפה מלא להמית בשאט בנפש כל אשה נחשדת ולהטעות בשקר את נפשה ונפש כל השומעים לאמר: 'אם לא שכב איש אותך הנקי ממי המורים האלה?' אין ספק א"כ בכוונתו שניתן איזה דבר מר במים אשר פעולתו בשוה להכאיב חוש הטעם וקרבי השוטה, ועם חוזק דמיונה עת תדע פשעיה ותשמע קללה נמרצת של הכהן ואלתו החזקה, יוכל ג"כ להסב לה מחלה הממיתה, ואם חפה מכל פשע, אז טוהר לבה, ושמעה ברכת הכהן יתן לה אומץ בל תאונה אליה רעה. זה דעתו בוודאי". תלונתו של שד"ל רחוקה אפוא מכוונת דברי ראב"ע. רמב"ן חולק על פירושו של ראב"ע, אך אינו תוקף אותו, ולא ראה בפירושו חטא אמוני. ועיין גם בפירושו של קרינסקי (לעיל, הערה 33) על אתר.

⁴² אגרות שי"ר, מכתב א, עמ' 5 - 6.

⁴³ אגרות שד"ל, עמ' 245 - 246.

אמרתי כי ראב"ע אמר על ר' יונה כי ספרו ראוי להשרף, ואתה אומר כי לא אמר זה אלא על היצחקי. מה לי אם אמר זה על יונה או על יצחק? ואני לא הזכרתי זה אלא לומר כי דבריו בלב ולב, כי הוא נוטל קיסם מבין שני זולתו, והוא עצמו קורה בין עיניו ... כי סברתו שיש בתורה מקראות נוספות⁴⁴ קשות מדעת זולתו שקצת מלות מוטעות. ... (המדקדק) איננו היצחקי, אבל הוא המדקדק המעולה והמופלא ר' יונה ...⁴⁵

שי"ר התחיל לראות בוויכוח עניין אישי, ובר"ח סיוון תקצ"ג הוא כותב אל שד"ל דברים כדרכונות:⁴⁶

אך על אודות ראב"ע ז"ל, תפארת עמנו, הנני בא אליך עתה, כי רק על כבודי אוכל למחול, ולא על כבוד גבר נשגב הלזה ... אשא מרום עיני אל הקדמון ההוא, אומר: מי אנכי ומי אתה לפני הר הגדול הזה, לא לבד בחכמה רבתי וכידיעות נשגבות בכל הענין, אך גם בכל מדרות ישרות אשר בהן ימצא בעליהן חן ושכל טוב בעני אלקים ואדם? בכל אלה כחגבים הננו בעיני, מול הענק הגבוה הלזה ... ובמדות כאלה תרצה להתרומם על איש קדוש, חסיד ועניו, טהור לב ושפתיים, הראב"ע ז"ל?

שי"ר מוסיף להוכיח את שד"ל ולהסביר את דרכו של ראב"ע בפשוטו של מקרא. בשלב זה נמטיח שד"ל את טון הוויכוח, והוא משתדל להצטדק בפני שי"ר ושולח לו איגרת בכ"ח בתמוז תקצ"ג (5.6.1833). בין השאר כותב שד"ל באיגרתו:⁴⁷

זכור נא, ידידי היקר, כי רק במקרה הודעתני דעתך על ס' הנחמות, ויהי כהרימי קולי ואקרא כי זה הורס האמונה בנביאים, עז התאזרת וכתבת מסלולך, אז מהרתי ואמרתי כי גם כי אין דעתי כדעתך, מודה אני כי לא כדברי ראזענמיללער וגעזעניוס הכופרים בנבואה דבריך, ושאינן סברתך הורסת אמונת ישראל, וכי אמנם לבדוק כל דבריך וכל טענותיך א"א (=אי אפשר) לי עד שאשוב לפרש ס' ישעיה לתלמידי ... ואני מקץ ימים ושנים אם אתעורר להוציא לאור פירושי, אחקור תחלה את כל טענותיך, ואם אמצאן צודקות, אודה לך בקהל רב, ואם לא, אז אחזיק מגן וצנה לעזרת האמונה הקדמונה. אך לא עליך ידידי המלחמה, כי אם על בן-זאב ועל ראזענמיללער וגעזעניוס אשר קנמוך".
הוא ממשיך לעמוד על דעתו בעניין המדקדק בהסתמכו בין השאר על העתק מכתב-יד של הספר מעשה האפוד.⁴⁸

⁴⁴ ראה לעיל, הערה 33.

⁴⁵ הוא מביא ראיה מפירושי רד"ק ליר לג כו; דה"א ב טו תנוד, וראה לעיל הערה 40, 41.

⁴⁶ אגרות שי"ר, מכתב ב, עמ' 19 - 20. בהמשך האיגרת הוא עונה בין השאר על עניין ר' יונה, ומעלה את האפשרות שריב"ג שאב את דבריו ממקור קרום (עמ' 25), ועל כך הוא חוזר במכתב ג, ומציע כמקור אפשרי לריב"ג את יצחקי. במכתב ג הוא משער שדרכו של ריב"ג שונה בקיצוניותה מזו של יצחקי (עמ' 39). במכתב ה כבר מודה שי"ר בצדקתו של שד"ל בכחבו "ואולי בכ"ז אתן [צ"ל 'אתך'] הצדק" (עמ' 51 - 52).

⁴⁷ אגרות שד"ל, עמ' 262 - 263.

⁴⁸ אגרות שד"ל, עמ' עמ' 264. מעשה האפוד הוא ספרו של ר' יצחק בן משה המכונה פרופיאט רוראן הלוי, בן המאה ה-15, שהסב את ביקורתו של ראב"ע על ר' יונה אבן גנאה. ראה מהדורת י"ט פרידלנדר וי' הכהן, ורן התרכ"ה, ר"צ ירושלים תשל"ל, עמ' 154.

בתשובתו מיום ג', ז' במנחם-אב תקצ"ג, מוסיף שי"ר להוכיח את שד"ל על התבטאותו הבוטה כלפיו:⁴⁹
 ואתה כמוכרח לעתות בכעס לשלוח את לשונך חפשי ולבלי תחוס עינך עוד בכל איש
 הבא בדרכך ...

במכתב תשובה מיום כ"א בכסלו תקצ"ד (13.11.1833) מוסיף שד"ל להרגיע את שי"ר ולפייסו. עם זאת הוא כותב:⁵⁰

לידיד נפשי ועטרת ראשי, החכם המופלא שי"ר, ברכה ושלוש ... אל תרגז ידידי, ... ולבי ידע הרבה כי אוהב החכמה אתה, ומי כמוך? אפס בעד הליצץ בעד ראב"ע, נ"ל (נראה לי) היותך נפתה אחר המדומה ועוזב הרעאליטעט. ואם גם זה רע בעיניך, הנני נכנע לפניך אפים ארצה. נעניתי לך, מחול לי, וכל אשר תאמר אלי אעשה להניח דעתך וחמתך, ידידי אשר אהבה נפשי, ובלבד שלא תבקש ממני לעזוב דרכי ולהתהפך לאיש אחר.

שי"ר אינו מרפה ממנו, ובמכתב מיום ב' של חנוכה תקצ"ד הוא כותב:⁵¹
 ועתה כי נפגשנו יחד בדורך והראינו שנינו את לבבינו שלמים זה את זה, לא אצפין מלפניך משאלות נפשי, כי מהיום והלאה יתמו לנצח דברי מרוות בינינו, ולא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לשונינו לעולם. ומי יתן ותהי החרטה ממך עתה על דבריך קשות נגדי להנם ... הן אמנם אמרת כי רק בעבור הגיני על הראב"ע ז"ל שפכת חמתך עלי, ורק בזאת מצאתני שונא תושיה ולא בשום דבר זולתו.

במכתבו מיום י"ג בטבת תקצ"ד (25.12.1833) כותב שד"ל:⁵²
 הנה שמעתי אומרים כי יוקם בית מדרש לרבנים בעירך (לבוב). האמת נכון הדבר? אם אמת הדבר, ואם אתה תהיה אחד מן המורים - ומי כמוך מורה? - אשריך ישראל! ... כל שומע מבין בארצך היודע אותי ואת חכמתי ואת תום דרכי, ישתומם על המראה - מה היה לי כי הצבתי עטרת ישורון החמודה - ראב"ע - למטרה לכל קצי? הלא זה מצד תום דרכי, ורק על זה שנתתי את ראב"ע, כי בלב ולב ידבר ... שהוא מזהיר לבלתי שמוע לשום פירוש אשר איננו כפי דעת בעל הטעמים,⁵³ והוא עצמו [ולפעמים בצדק] סר

⁴⁹ אגרות שי"ר, מכתב ג, עמ' 37.

⁵⁰ אגרות שד"ל, עמ' 268 - 269.

⁵¹ אגרות שי"ר, מכתב ד, עמ' 41 - 42.

⁵² אגרות שד"ל, עמ' 275 - 277.

⁵³ ראב"ע מביע את מחויבותו של הפרשן לטעמי המקרא במקומות שונים. כך למשל: "אזהירך שתלך אחרי בעלי הטעמים, וכל פירוש שאינו על פי הטעמים, לא תאבה לו ולא תשמע אליו", מאזני לשון הקדש, אופיבאך תקנ"א, דף ד עמ' ב. ראב"ע מתייחס לחכמתו של "המפסיק", שעבודתו מושלמת: "איך טעה המפסיק, ואף כי אם הוא עזרא הסופר! והכלל, כי המפסיק לא היה אחריו חכם כמוהו, כי הנה ראינו בכל המקרא לא הפטיק כי אם במקום ראוי", ספר צחות, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא התקפ"ו, ד"צ ירושלים חש"ל, דף עג עמ' ב. וכן ראה למשל בפירוש לברך ג כב; שמ' לד ו; יש' א ט.

מעליו⁵⁴ ... והנה ענין החלב לא הבאתיו אלא לדוגמא, וברוך טעמך וברוך אתה, כי הזקקתני להעמיק החקירה בענין, ועתה ביום הזה, יום קבלתי אגרתך, ראיתי שטעייתי ושחטאתי לראב"ע כמה שדנתי לחובה גם בענין הזה של החלב, והדין עמו, כי להשיב לקנאי נתכוון, ולא לגלות פנים בתורה שלא כהלכה⁵⁵ ... ועתה הנני חוזר כי ולא אוסיף עוד להזכיר את החלב במספר פשעי ראב"ע ... הן אמנם חטאתי בזה ולא דקדקתי במשפטי, ויצא משפט מעוקל, ואמנם לא היה זה אלא לקלון הענין בעיני. כי מה יוסיף אשם אחד על איש מלא אשמות? ... וכל זה לשעבר, לא עתה, כי בראותי שטעייתי באחד מחלקי משפטי, אולי כלל משפטי ג"כ מוטעה. ומהיום והלאה אבדוק את דבריו בדעה צלולה, ואחזיקהו בחזקת כשרות עד שיתברר לי כמה חטא ... אמנם על מה שדנתי לפניך בגנות ראב"ע על שהקל בכבוד ר' יונה, בזה בדעתי אני עומד.

בתשובתו על כך מיום ששי ט' בניסן תקצ"ד כותב שי"ר:⁵⁶

ומה גדלה שמחתי על חנותך את ראב"ע ז"ל, והשיבו אליך, אך עוד מהלת מעט חומץ בנוסף צופיך, בהגידך לי איך חשבת עד הנה את האדם היקר ההוא לאיש מלא אשמות קל ורשע! לבי ואחריו עטי ינועו מדי אשנה שם רע כזה על איש צדיק כזה. והוא הדבר אשר דברתי לא אחת ולא שתיים, כי לבך טהור הרבה מפייך, ועד כמה פעמים אני משביעך בל תשלח לשונך חפשי... היעלה על הדעת אף רגע לקרוא כן איש אשר הקדיש כל ימיו לתורה ולתעודה, ולא הלאוהו הטלטוליט והיגונות אשר לא עזבוהו עד זקנה ועד שיבה; אהבתו זאת אל מחקר ספרינו הקדושים, אשר לא חדלה עדי ג'וע, תמשוך אליו כל לב בעבותות אהבה.

בכך הסתיים הוויכוח הקשה והארוך סביב אישיותו ופרשנותו של ראב"ע בתקופה הראשונה. היה זה ויכוח נוקב בין שניים מגדולי "חכמת ישראל" במחצית הראשונה של המאה ה-19. שד"ל דחה בצורה בוטה את דרכו הפרשנית של ראב"ע, כאילו "לא כתב ענין אחד בסדר הגון ובלשון מבוארת, אלא מדלג מענין לענין צלמנת ולא סדרים". ואילו שי"ר הוקיר את מפעלו הפרשני ואת דרכו הייחודית בפרשנות.

עמדנו אפוא על כמה מהנושאים שנגררו אליהם הידידים בעקבות הוויכוח בדבר זמנו של "ספר הנחמות" בישעיהו. כל אחד משני חכמים אלו נשאר דבק בעמדתו בעניין "ספר הנחמות", אם כי הבהירו זה לזה את העקרונות המבדילים ביניהם. הם גלשו למחלוקת

⁵⁴ אכן למרות הצהרותיו של ראב"ע בדבר מחויבותו של פרשן המקרא לפיסוק הטעמים, במקרים רבים הוא סוטה בידעין מפיסוק הטעמים. ראה למשל פירושו לשמי כד ה; דב' ט כא; כח כ; קה' יו. ראה בנושא זה אצל שי קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 40 - 42, 196 - 230.

⁵⁵ לטענת שי"ר, ובכך מסכים עמו שד"ל, בוויכוח עם הקנאי לא ניסה בעצם ראב"ע לפסוק הלכות, אלא להעמיד אותו על העובדה, שמהתורה שבכתב ללא התורה שבעל-פה, אפשר להגיע למסקנות שונות ומנוגדות, ולכן קדמונינו הם הקובעים, אפילו קבלתם נוגדת את העולה מפשט הכתוב. ובלי הקבלה היינו טונים בעיקר ברין החלבים. תשובות ראב"ע לקנאי הן בדרך "ענה כסיל כאולתו" (מש' כו ה). אגב, הקראים לא הכינו זאת, והחרעמו על ראב"ע שטען כלפי הקנאי דברים מפרכים מהקבלה עצמה. ראה לעיל, הערה 34.

⁵⁶ אגרות שי"ר, מכתב ה, עמ' 51.

בעניין "המדקדק הגדול שספרו ראוי להשרף", שלדעת שד"ל הוא מכון לריב"ג, ואילו שי"ר החזיק תחילה בדעה שהכוונה ל"יצחקי", אבל לבסוף הודה בצדקתו של שד"ל: "ואולי בכ"ז אתך הצדק" (עמ' 51 - 52); שד"ל האשים את ראב"ע שהוא רומז לתוספות מאוחרות בתורה; הם התווכחו בנושא החלב, שבו הודה שד"ל כי טעה כשדן את ראב"ע לחובה, וכן בעניין "מי המרים" שבפרשת סוטה. שני האישים ייחסו לנושאים אלו חשיבות רבה וראו בוויכוח בעניינם מלחמה על מהות היחס לכתבי הקודש. ויכוח זה יכול היה להביא אף לסכסוך אישי בין גדולי חכמה אלו. סוג ויכוח זה היה חלק מהלכי הרוח בין הפעילים שבין חכמי ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-19 באירופה. הוויכוח בין השניים הסתיים בשלב זה, אך דעתו של שד"ל לא נחה, וכחמש שנים מאוחר יותר שוב עלה ראב"ע לדיון במכתב ששלח אל יש"ר ופורסם בכרם חמד ד (ר"ח שבט תקצ"ט), עמ' 131 - 147. הפעם נפתח הדיון לחכמים נוספים ולתגובות מעניינות.